

Op schudding op de Dam tijdens het ophangen van twee deelnemers aan het pachtersoproer in Amsterdam. Tekening door Jan Schouten, 1748. Collectie Stadsarchief Amsterdam.

In april 1747 trok een klein Frans leger Staats-Vlaanderen binnen. De inval was slechts een waarschuwing aan de Staten-Generaal om zich niet te mengen in de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748). Toch veroorzaakte deze actie grote paniek onder de Hollandse en Zeeuwse bevolking, omdat de gebeurtenis herinneringen oiep aan het jaar 1672 toen de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden van vier kanten werd aangevallen. Was het volk nu opnieuw redeloos, de regering radeloos en het land reddeloos?

Rebellie in Holland

Uitingen van burgerlijk protest (1747-1748)

Na het kinderloos overlijden van stadhouder Willem III in 1702 hadden de regenten de macht naar zich toegetrokken om vooral hun eigen belangen te behartigen. De consequenties van hun beleid werden in april 1747 pijnlijk zichtbaar. In reactie op de Franse inval eisten burgers, net als in het Rampjaar, het herstel van het stadhouderschap. De verheffing van prins Willem Karel Hendrik Friso van Oranje tot stadhouder was voor burgers uit Amsterdam, Leiden en Brielle een belangrijke reden om de gebeurtenissen op te schrijven, want er stond iets ingrijpends te gebeuren. De Amsterdamse kantoorclerk Jan de Boer verwoordde dit gevoel in de voorrede van zijn *Chronologische Historie* als volgt:

‘Alzo ik in de beschrijvingen van ons vaderland, meermalen gelezen hebbe; dat, als wanneer den prince van Oranje Willem de 3de tot stadhouder van deze provincie wierd verkoren, veele wonderlijke zaken in ons vaderland zijn voorgevallen en ziende in de couranten: als dat men in de stadt ter Veer; den tegenwoordigen prins van Oranje Willem Karel Hendrik Friso, tot stadhouder verkoren hebben; zo verbeelde ik mij terstond, dat (...) wij in Holland ook wel haast wonderen zouden zien.’¹

Frank de Hoog werkt bij het Haags Historisch Museum en Museum De Lakenhal in Leiden.

Dit artikel is een vrije bewerking van zijn masterthese ‘Openbaare vijanden’. *Het beslechten van oproeren en een burgerlijk conflict in Holland, 1747-1751* (Leiden 2016).

1 Jan de Boer, *Chronologische Historie [...]* (1747-1758), voorreden. Koninklijke Bibliotheek, KW 71 A 8-12.

2 J.A.F. de Jongste, 'Dageraad der democratie? De politieke dimensie van de burgerlijke oproerigheid tijdens stadhouder Willem IV (1747-1751)', *Groniek. Onafhankelijk Gronings historisch studentenblad* 27 (afl. 124) (1994), pp. 45-57.

Ondanks de overlevering van tientallen kronieken, dagverhalen en memoires uit Holland, Zeeland, Groningen en Friesland is in de recente historiografie weinig interesse voor deze politieke crisis. De studie naar deze periode werd overschaduwed door vernieuwende inzichten over de politieke deelname van burgers aan oproeren in 1672 en 1780-1787. Zo is in recent onderzoek naar het Rampjaar veel aandacht voor het burgerschap en het politiek bewustzijn van burgers, terwijl in het onderzoek naar de wortel van de moderne natie en de patriottentijd de gedachte is ontstaan dat de vernieuwende elementen in de politiek, zoals een nieuw 'natiebesef', zich pas vanaf 1750 gingen aftekenen. De studie naar 1747-1748 viel zodoende tussen wal en schip. Bovendien is deze periode nooit op zichzelf bestudeerd maar altijd in verhouding tot eerdere of latere gebeurtenissen. Het artikel van J.A.F. de Jongste over het herstel van het stadhouderlijk re-

gime in 1747 illustreert dit goed. De Jongste stelt hierin de vraag of de revolutie uit het midden van de achttiende eeuw slechts een herhaling van het glorieuze herstel van het orangistische bewind van 1672 of de opmaat naar de revolutie van 1787 was.² Deze benadering heeft tot nadeel dat er weinig aandacht is voor de crisis van 1747-1748, terwijl het verloop van deze gebeurtenissen ons meer kan leren over de wijze waarop burgers in de achttiende eeuw in verzet kwamen.³

Antikatholieke rellen

Naast de roep om het herstel van het stadhouder-schap uitten burgers hun onvrede over het beleid door openlijk het gedrag van de regenten te bekritisieren. Deze lasterpraatjes namen sterk toe na het nieuws dat Bergen op Zoom op 24 juli door de Fransen omsingeld was. Hoewel de laatste berichten uit de stad redelijk optimistisch waren geweest, viel de vestingstad twee maanden later in Franse handen. Ongeloof en woede overheersten. Zo'n plotselinge doorbraak moest wel het gevolg van verraad zijn. In Amsterdam raakten burgers ervan overtuigd dat rooms-katholieken zeer verheugd waren over de vorderingen die de Franse koning op het grondgebied van de Republiek had geboekt. Huizen en winkels van rooms-katholieken en andere personen die zich positief over de val van Bergen op Zoom hadden uitgelaten, werden geplunderd.

Vanwege het gemeenschappelijk geloof met de Fransen en de herinneringen aan 1672 waren rooms-katholieken ideale zondebokken voor de bevolking om haar onvrede over de erbarmelijke toestand van het land op af te reageren. Deze uitbarstingen tegen roomsgezinde burgers in Amsterdam stonden niet op zichzelf. Volgens historicus Joris Oddens vormde het antikatholieke geweld in september 1747 het hoogtepunt van een langere periode van religieuze spanningen. Sinds de Nederlandse Opstand waren rooms-katholieken tweederangsburgers geworden wier aanwezigheid in de samenleving vooral uit pragmatische overwegingen geaccepteerd werd.

'De rooms-katholieken waren ideale zondebokken voor de bevolking om haar onvrede op af te reageren'

Deze negatieve vorm van verdraagzaamheid ging gepaard met een diepgeworteld wantrouwen, waardoor de stemming binnen de samenleving in crisistijd gemakkelijk kon omslaan in openlijke onverdraagzaamheid. De toenemende Franse dreiging aan de grenzen van de Republiek brachten zo de sluimerende antikatholieke sentimenten weer naar boven.

Pachtersoproeren

Een jaar later werden de regenten wederom in hun machtspositie aangetast, maar nu dreigden de stadsbesturen hun grip op de situatie te verliezen. Vanuit Groningen en Friesland sloeg in juni een hevige opstand tegen belastingpachters over naar Holland. Uit onvrede over de zwaarte van de belastingen en de wijze van inning begon de bevolking in Haarlem de huizen van belastingpachters te plunderen. Nog voor het uitbreken van deze pachtersoproeren hadden de Gecommitteerde Raden een publicatie uitgevaardigd waarin zij de werking van het pachtsysteem aan de bevolking uitlegden en het belang van de belastinginkomsten voor de Republiek beklemtoonden. Aan het eind van deze waarschuwing deed het dagelijks bestuur van het gewest nog een beroep op de betere gevoelens van de bevolking, want het kon niet geloven dat goede en getrouwe lieden hun plicht van gehoorzaamheid zouden verzaken door in beweging te komen met als doel de pachters en de verpachte middelen af te schaffen.

Deze vroegmoderne publiciteitscampagne voor het behoud van het pachtsysteem had weinig effect. Na opschorting van de belastinginning in Haarlem begonnen burgers in andere Hollandse steden te plunderen. Volgens de Brielse belastingpachter Jan Kluit waren deze oproeren een logisch gevolg van eerdere gebeurtenissen, omdat de plunderende bevolking tot de conclusie was gekomen dat de veranderingen uit 1747 niet het gewenste resultaat hadden opgeleverd. Ook de Leidse kunstenaar Frans van Mieris zag een relatie met de onrust in 1747. De rellen in Leiden konden volgens hem slechts ontstaan, omdat het

stadsbestuur de plundering van rooms-katholieke huizen en winkels in september 1747 niet hard had veroordeeld. Door haar zachte en toegevoerde optreden tegen de mishandelaars van de roomsgezinde burgers had de lokale overheid het volk het idee gegeven dat deze vorm van verzet acceptabel was.

Met de pachtersoproeren brak een nieuwe fase aan in het stedelijk verzet tegen de overheid. De plunderingen waren geen ondoordachte acties meer die uit primitieve emoties voortkwamen. In zijn artikel over de Leidse pachtersoproeren betoogt D.J. Noordam terecht dat deze rellen goed georganiseerd en ordelijk verliepen. Onder leiding van 'kapiteins' uitte de bevolking haar woede niet tegen personen maar tegen het bezit van de pachters en hun bedienden die van het gehate pachtsysteem geprofiteerd hadden. De pachters werden niet omwille van hun persoon maar vanwege hun functie gehaat.

Niet ingrijpen

Zolang het geweld gericht was tegen het systeem van de verpachting, was een groot deel van de schutterij, de lokale burgerwacht, niet bereid om in te grijpen. Hiermee verloor het stadsbestuur zijn belangrijkste machtsmiddel om de orde te handhaven. Uiteindelijk werden de Staten van Holland door de toenemende wanorde in de steden en het advies van de stadhouder gedwongen de pachten op 26 juni af te schaffen. In principe hadden de Staten hier geen bezwaar tegen, mits er een ander belastingstelsel was uitgedacht en in werking was gesteld. Dit blijkt uit een eerder uitgegeven besluit van 19 juni. Hierin werden ►

Linkerpagina: Allegorie op de verheffing van prins Willem Karel Hendrik Friso tot stadhouder Willem IV in 1747. Ets door onbekende maker, 1747. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam. Onder: Gezicht op de inname en plundering van Bergen op Zoom door de Fransen in 1747. Ingekleurde ets door onbekende maker, 1747-1749. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

Plundering van het huis De Drie Haringen tijdens de pachtersoproer in Leiden. Schilderij door Pieter Cattel, 1748. Collectie Museum De Lakenhal, Leiden.

burgers opgeroepen om hun klachten op papier te stellen en om aan hun rekest ook voorstellen ter vervanging van het pachtstelsel toe te voegen. Met dit besluit erkenden de Staten niet alleen het gewoonterecht van burgers om door middel van petitie invloed uit te oefenen op het bestuur, maar zij spoorden ingezetenen ook aan expliciet deel te nemen aan de politieke zaak. Actieve politieke betrokkenheid van burgers was prima, mits deze op de gebruikelijke manier, via rekest, verliep.

Blijvende onvrede

Met de afschaffing van het gehate pachtstelsel kwam een einde aan de plunderingen, maar de onvrede over de regenten bleef bestaan. In Amsterdam en Leiden kwamen burgers uit de brede middenklasse na de pachtersoproeren bijeen in herbergen, koffiehuisen en schuttersdoelen om over een politiek programma van eisen te discussiëren. Voor deze nieuwe protestacties tegen de overheid slaagden burgers erin zich beter te organiseren door gebruik te maken van de opbouw van de schutterij in compagnieën, ontleend aan de wijkindeling van de stad, en de beschikbaarheid van eigen loopplaatsen, wachthuizen en doelgebouwen. In crisistijd was het vanzelfsprekend dat burgers zich bedienden van de bestaande organisatievormen uit het stadsleven, omdat deze kaders boden waarbinnen het verzet gemobiliseerd kon worden.

In iedere schutterswijk werd een vergadering belegd, zodat schutters uit hun midden iemand konden kiezen die hun belangen zou vertegenwoordigen. Al deze 'sprekers' of 'gedeputeerden' kwamen vervolgens bijeen om uit alle ingediende klachten een eisenpakket te formuleren. De uitkomst presenteerden zij in de zomer en de herfst van 1748 per rekest aan hun stadsregering. Ook legden de leiders van de burgerbeweging het

verzoekschrift ter ondertekening voor aan hun achterban om zich van de steun van de hele burgerij te verzekeren. Het rekest, dat in het politieke leven een belangrijk instrument voor burgers was om invloed op het beleid uit te oefenen, werd op deze manier voor een hoger doel gebruikt.

De Amsterdamse Doelisten, vernoemd naar de Kloverniersdoelen waar zij bijeenkwamen, en de Leidse sprekers verschilden in hun eisen nauwelijks van elkaar, want beide burgerbewegingen wilden met hun politieke programma vooral meer grip krijgen op het doen en laten van het stadsbestuur. Zo eisten de burgers inspraak bij de invulling van verschillende stedelijke ambten, publieke controle op het financiële beheer en een verzelfstandiging van de schutterskrijgsraad om hun belangen tegenover de regenten te kunnen behartigen. Ook wensten zij meer openbaarheid van bestuur door het openbaar maken van privileges en keuren. In 1672 had stadhouder Willem III al bepaald dat privileges gepubliceerd moesten worden, maar dat was nog altijd niet gebeurd.

Stadhouder

Begin september 1748 leek de Amsterdamse burgerbeweging succes te boeken toen de stadhouder de zittende bestuurders ontsloeg en de schutters beloofde hen bij de verkiezing van hun officieren te betrekken. Toch bleek Willem IV uiteindelijk niet welwillend om de geëiste hervormingen door te voeren. Op de dag van zijn vertrek uit Amsterdam maakte hij zijn toezegging voor een vrije krijgsraad ongedaan. In Leiden gaf de stadhouder weliswaar gehoor aan het verzoek om het stadsbestuur in oktober te vervangen, maar hij was geenszins bereid om aan alle eisen van de opstandelingen te voldoen. De stadhouder realiseerde zich maar al te goed dat de steun van de regenten, eerder dan die van opstandige burgers, onmisbaar was voor zijn toekomstige beleid en positie.

'De stadsbesturen waren verstoken geraakt van hun pressiemiddelen en konden niet meer ingrijpen'

De onwelwillendheid van de stadhouder om het politieke bestel fundamenteel te wijzigen wordt in de historiografie genoemd als de oorzaak voor het mislukken van het stedelijk verzet. Toch werd het einde van het oproer ook bepaald door factoren van binnenuit. In hun onderzoek naar de burgerbeweging van 1672 betogen A.F. Salomons en Paul Knevel eerder dat de laatste fase van dat stedelijk oproer ook door interne onenigheid op niets uitliep.⁴ In 1748 was dit ook het geval. Behalve voor- en tegenstanders van de burgerbewegingen kwamen aanhangers onderling tegenover elkaar te staan. Zij konden het niet eens worden

³ A.F. Salomons, 'De rol van de Amsterdamse burgerbeweging in de wetsverzet van 1672', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 106 (1991), 198-219; Paul Knevel, *Burgers in het geweer. De schutterijen in Holland, 1550-1700* (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 1994), 366.

over de te volgen lijn of verschilden van inzicht over het wel of niet afleggen van verantwoording door de leiders aan hun achterban. Toch kon dit burgerlijk conflict alleen ontstaan als gevolg van het machtsvacuüm dat was gecreëerd door de oproeren uit de jaren 1747-1748. Geleidelijk waren de stadsbesturen verstoken geraakt van hun pressiemiddelen, waardoor zij in het najaar van 1748 niet meer konden ingrijpen in de conflicten die tussen burgers bestonden.

Een relatief onbeduidende gebeurtenis op internationaal niveau had in het voorjaar van 1747 grote gevolgen voor de binnenlandse politiek van de Republiek. In Holland kwamen burgers in de maanden na de Franse inval geregeld in verzet tegen de overheid. Aanvankelijk konden de stadsbesturen met steun van de schutterij de onlusten neerslaan, maar vanaf juni 1748 weigerde de lokale burgerwacht de bezittingen van pachters en hun bedienden te beschermen tegen de plunders. Tijdens deze pachtersoproeren werd de lokale overheid op een cruciaal moment gedwongen een ingrijpende concessie aan de oproerlingen te doen, omdat zij niet meer kon rekenen op de burgerwacht als betrouwbaar instrument voor de ordehandhaving. De radeloosheid van de stadsregering was compleet toen de schutterij in de zomer en het najaar van 1748 de motor van het burgerlijk verzet vormde. Sindsdien waren de lokale bestuurders in Amsterdam en Leiden verstoken van adequate pressiemiddelen om hun macht uit te oefenen.

De oproeren vormden steeds een reactie op het weinig daadkrachtige optreden van de regenten tijdens een eerdere opstand. De stadsbestuurders

slaagden er bij het herstel van de orde niet in de al langer bestaande onvrede over hun beleid weg te nemen. Eerder hebben historici al gewezen op deze fasering van het conflict van 1747-1748 door naar de organisatiegraad van het verzet te kijken. Daarnaast is uit dagboeken gebleken dat omstanders van de gebeurtenissen het conflict op eenzelfde manier hebben beleefd, maar zij gingen in hun verslaglegging een stap verder. In het najaar van 1748 onderscheidde zij een nieuwe fase in het oproer waarin burgers lijnrecht tegenover elkaar kwamen te staan. Naast de terughoudendheid van de stadhouder was deze interne onenigheid de oorzaak dat de burgerbewegingen er niet in slaagden het politieke bestel in 1748 grondig te wijzigen. ■

Bijeenkomst van de Doelisten in de Doelenzaal in Amsterdam. Gravure door onbekende maker, 1748. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

Literatuur

Maarten Hell, 'Revolte, rust en revolutie 1747-1795', in: Willem Frijhoff en Maarten Prak (red.), *Geschiedenis van Amsterdam*. II-b: *Zelfbewuste stadstaat 1650-1813* (Amsterdam: Sun Uitgeverij, 2005), pp. 309-375.

Jonathan I. Israel, *De Republiek 1477-1806* (Franeker: Uitgeverij Van Wijnen, 2012).

Henk van Nierop, 'Popular participation in politics in the Dutch Republic', in: Peter Blickle (red.), *Resistance, representation and community. The origins of the modern state in Europe, 13th to 18th centuries*, theme E (Oxford: Clarendon Press, 1997), pp. 272-290.

D.J. Noordam, 'Het Leidse pachtersoproer van 1748', *Leids jaarboekje* 72 (1980), pp. 87-98.

Joris Oddens, 'Roomsch rot' of goed patriot. Het antikatholieke geweld van september 1747', *Skript. Historisch tijdschrift* 29.1 (2007), 5-19.

Maarten Prak, 'Burgers in beweging. Ideaal en werkelijkheid van de onlusten te Leiden in 1748', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 106 (1991), 365-393.

